

C.Ü. İlahiyat

Fakültesi Dergisi

XII/2 - 2008, 481-486

Elm ve Din, Ziddiyetler ve Oxşar Cehetler

Gündüz SÜLEYMANOV*

Abstract

The science is objectively existing valid system of knowledge which generalizes received and checked by practice. Despite of it, it is impossible to deny the important role of religion in history of a human idea and morals. The religion makes efforts on enrichment of human morals, morality, the sanction of questions of goods and harm, idea real and the other worlds. The religion conducts propagation of the responsibility of people among themselves and before the God.

Аннотация (Rusça)

Наука – это объективно существующая действительная система знаний, которая обобщает получаемое и проверяемое практикой. Несмотря на это, невозможно отрицать важную роль религии в истории человеческой мысли и нравственности. Религия прилагает усилия по обогащению человеческой нравственности, морали, разрешению вопросов добра и зла, идеи реального и потустороннего миров. Религия вела пропаганду ответственности людей между собой и перед Аллахом.

Giriş

Melum olduğu kimi xristianlıq yarandığı gündən onun doktrinal qaydaları Allahın tebiyeti, tecessümün menası, insanın taleyinde qeza-qederin rolu, tarixin esxatoloji istiqameti ve s. meselelere daha çox diqqet yetirmişdir. Elm özü de bu suallara cavab vermeye çalışmışdır. Lakin o, bu cavabı maddi dünyanın ted-

* Felsefe ve Siyasi-Hüquqi Tedqiqatlar İnstitutunun kiçik elmi işçisi, Bakı – Azərbaycan.

qıqatı gedişinde, rasiyal tehliin gücü çatan seviyyede vermişdir. Mövcud ziddiyetler ise onların getdikce daha çox müsteqil olmasına bir-birine eks hadiselere çevrilmişdir.

Din gerçekliyin çox vaxt yanlış, tehrif olunmuş inikasını verdiyi halda, bütövlükde götürülen elm tebiet ve cemiyyetin heqiqi inikasını verir. Elmin inkişafı prosesinde meydana çıkan yanlış ferziyye ve nezeriyyeler meselenin mahiyyetini deyişdirmir, çünki elmde yanlış heqiqetin yaradıcılıqla axtarılmasının mehsuludur. Elm insan zekasının en yüksek mehsulu olub, onun qüvve praktikasının en aşağı inkişaf seviyyesinde, tebiet ve ictimai qüvvelerin insan üzerinde hökmran olduğu bir vaxtda meydana gelmişdir ve o zaman insanlar bu qüvveleri derk edib, özlerine tabe etmek idrakında deyildiler. Elmin meydana gelmesi ise eksine insan praktikasının, malik olduğu qüdretin bilavasite artması neticesidir.

Elmin inkişafı, tebiet ve cemiyyetin kor-korane qüvveleri üzerinde insanların hökmranlığının artması bir-birile qarşılıqlı suretde elaqedardır. Buna göre de elmle dinin eks olduğunu nezere alaraq elme bir terif vermek olar; elm praktikanı ümumileşdiren, ondan alınan ve onunla yoxlanılan obyektiv suretde mövcud heqiqi bilik sistemidir. Bütün bunlara baxmayaraq, dinin beşer fikir ve meneviyyat tarixinde oynadığı mühüm rolu danmaq qeyri-mümkündür. Din – insan meneviyyatının zenginleşmesine, exlaq, xeyir ve şer, real dünya ve axiret ideyasının özüne mexsus şekilde hell edilmesine çalışmışdır. İnsanın insanlar ve Allah qarşısında mesuliyetli olmasını din tebliğ etmişdir.¹

Cemiyyetin ve insanın heyatında medeniyyet çoxfunksiyalı sistemi kimi özünü gösterir. Qısa şekilde onun funksiyalarının şerhini verək.

1. Medeniyyetin esas funksiyası onun yaradıcı, insani ve yaxud humanist funksiyasıdır. Bütün yerde qalan funksiyalar bu ve ya diger derecede onun birinci funksiyası ile elaqedardır.

2. Mühüm funksiyalardan biri de sosial tecrübenin ötürülmesi funksiyasıdır. Onu çox vaxt tarixi varislik, yaxud da informasiya funksiyası adlandırırlar. Ele buna göre de medeniyyeti beşeriyyetin sosial yaddaşı hesab edirlər. Medeni varislik qırıldıqda sosial yaddaşın itmesi (manqurtluq fenomeni) meydana çıxır.

3. Medeniyyetin aparıcı funksiyalarından biri de idraki (qnoseoloji) funksiyasıdır. O birinci funksiya ile sıx bağlıdır ve hetta ondan doğan funksiyasıdır. Nesillerin sosial tecrübesini özünde cemleyen medeniyyet böyük bilik menbeyine çevrilir. Bu ise onun derkine ve menimsenilmesine imkan verir.

¹ Ağayar Şükürov A. Felsefe, Bakı, 2002, s.438-440

4. Medeniyyetin normativ (requlyativ) funksiyası, her şeyden evvel, insanların ictimai ve şəxsi fealiyyetinin müxtelif növ və cehetlərinin müeyyenləşməsi (nizamlanması) ilə əlaqədardır. Deməli, medeniyyət requlyativ əlaqə və hüquq kimi normativ sistemlərə söykənir.

5. Medeniyyetin semiotik (yunanca – işarələr haqqında elm), yaxud işarələr funksiyası həmin sistemdə olduqca mühümdür. Medeniyyət müeyyen işarələr sistemi ilə onlar haqqında biliyə də yiyələnir. Müvafiq işarə sistemini öyrənmədən məsuliyyət nailliyetlərinə sahib olmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, dil (şifahi, yaxud yazılı) adamlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Spesifik dillər musiqinin, rəssamlığın, teatrın xüsusi dünyasını dərk etmək üçün olduqca vacibdir. Təbii elmlər (fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya) özünün xüsusi işarə sistemlərinə malikdir.

6. Medeniyyetin dəyər, yaxud aksioloji onun keyfiyyətə mühüm vəziyyətini əks etdirir. Mühüm dəyər sistemi kimi medeniyyət insanda müeyyen tələbatlar və oriyentasiyalar formalaşdırır. Onların səviyyəsi və keyfiyyətinə görə insanlar bu və ya digər adamın mədənlilik dərəcəsinə müeyyenləşdirmək imkanına malik olur. Mənevi və intellektual məzmun müvafiq qiymətləndirilməyin kriteriyası rolunda çıxış edir.²

Adətən Qərb Şərqi müxtəlif aspektlərdən izah edirlər. Çox vaxt onlardan danışarkən antipodlar kimi əsas əlamətlərin davamlı versiyasını ortaya qoyurlar. Qərb – materializmin, praktikizmin və rəasionalizmin hökmranlıq etdiyi bir diyar kimi verilir. Şərq isə idealizmin, məneviliyin və irrasionalizmin iqamətgahıdır. Qərb öz nailliyetlərinə görə qeyri-məhdud aktivizmə, əməli prinsipin hökmranlığına minnətdardır. Şərq isə xəyalpəverdir, passivdir. Qərb fealiyyətçiliyə, şəxsi başlanğıca, azadlıq və demokratiyaya əsaslanaraq yaşayır. Şərq isə kollektivçiliyə, icma başlanğıcına və onun totalitar prinsipinə əsaslanır. R. Kaplin fatalistcəsinə elan edirdi. «Qərb – Qərbdir, Şərq – Şərkdir».³

I Dünya müharibəsi ərəfəsində II Vilhelm «Medeniyyetin mahiyyəti haqqında» (onun müəllifi məşhur etnoqraf L. Flobenius olmuşdur) adlı çıxışında elan etmişdir ki, ümumdünya tarixi rəasional haqq-hesaba əsaslanan qərb sivilizasiyası ilə ağılaşmaz metafizik başlanğıcı ilə qidalanan Şərq medeniyyəti arasında «Ebedi mübarizə tarixidir».

K. Yaspers Qərb dünyası adamı ilə Şərq dünyası adamı arasındakı fərqi səciyyələndirən üç prinsipi göstərir. «Yunan əlmində əsaslanan rəasionallıq... texnikanın ağılığı və hesablamə... bütün

² Ağayar Şükürov. Kulturologiya, Bakı, 2003, s.10-11

³ Levyaş İ. Y. «Zapad»-«Vostok» Sentralnoe sociokulturnoe protivoreçie sovremennosti, Belorusskaya məsil, Moskva, 1996, №3, s.44 (rusca)

fealiyyətin rasionallaşmasına qeder bizim şəxsiyyət adlandırdığımız benzeri olmamazlığın subyektivliyi, bütün bunlar insanın Qerbde inkişaf gedişində çatdığı meqamdır. O ilk gündən özünün rasionallığı ilə Şerq adamının dünya qavrayışından fərqlənir. Qerb dünyası zamanda faktiki gerçəklik kimi qəbul edir. Dünyadan kenarda deyil, yalnız dünyanın özündə Qerb özünə inam elde edir. Orijinallıq və rasionallıq onun dünyanı dərk etməsinin mənbəyi rolunu oynayır və dünya üzərində ağalılıq etməyə çalışır.⁴

Lakin Qerbde hamı heç də bir cür düşünmür. Eksinə həmin düşüncəyə qarşı çıxış edənlər də tapılmışdır. Biz artıq Şəhzadə Çarlzın fikirləri ilə tanışlıq. Şəhzadə Çarlz neinki materializmi tənqid edir, həmçinin Qurani Kerimdəki göstərişlərin daha ağlabatan olduğunu etiraf etməli olur. O, yazırdı ki, mənim fikrimcə, müasir materializm özünün ifratçılığı və doğurduğu uzunmüddətli nəticələr baxımından ziyanlıdır. Dünyanın demək olar ki, bütün böyük dinləri müqəddəslik duyğuları əsasında konstruktiv bir baxış ilə sürürlər. Məsələn üçün, ənənəvi xristianların inkarnasiya barədə simvolik və mistik əhkamları ilə ruh və materiyanın vətəndən, tanrının dünyada və insanda təzahüründən söz açırdı. Lakin son üç əsr ərzində ən azı Qerbde, bizim ətraf dünyanı dərk etmə yolumuzda təhlükəli bir maneə yaranmışdır. Elm bizim idrak qabiliyyətimizi bir emtəe kimi inhisara alaraq (və hətta istismar edərək) öz məqsədlərinə çatmaq vasitəsinə çevirmişdir. Din ilə elm bir-birindən ayrılmışdır və XIX əsrin naturalist şairi Vilyam Vordsvortun sözləri ilə desək, biz qoynunda yaşadığımız təbiət barədə az şey bilirik. Elm təbiəti tanrıdan almağa cəhd göstərmişdir; bu minvalla o, kosmosu parçalamış, müqəddəs şeyləri ikinci pilləyə endirmiş, varlığa və ətraf ələmə münasibətə bizim şüurumuzu korlamışdır.⁵

Ümumiyyətlə, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu elm və din mühüm yer tutmuş, bir-biri ilə mübarizə aparmaqla yanaşı, həmçinin eməkdaşlıq da etmişdir. Her bir təhsilli insana məlumdur ki, öz sahəsində ən nəhəng kəşf edən hansı bir alim, yaxud dahi heç vaxt axıra qədər dindar olaraq qalmamışdır. Lakin, eyni zamanda, ruhanilər arasında alimlərin, böyük kəşflər edən adamların sayı də az olmamışdır. Nikoyal Kopernikin, Cordan Brunonun adlarını çəkmək kifayətdir. Bütün bunlara baxmayaraq, həm dinə, həm də elmə bu günkü kriteriyalardan deyil, tarixi mövqələrdən baxmaq lazımdır. Məlumdur ki, yüz və min illər boyu elm bir sistem kimi, demək olar ki, mövcud olmamışdır. Yarım dini, sonra isə dini etiqadlar çox vaxt ümumi dünyagörüşü rolunda çıxış edərək adamların dünyanı qavraması işinə xidmət etmişdir.

⁴ Yaspers K. Smisl i naznaçenie istorii. Moskva, 1994, s. 90-96 (rusca)

⁵ «Cahan» jurnalı, Bakı, №4, 1998

İnsanlar etiqađ etdikleri dinler vasitesile onları maraqlandıran suallara cavab axtarmışlar. Bu onlara hem de mövcudluqlarını derk etməyə kömək etmişdir. Belelikle, tarix sübut etmişdir ki, elm ve din yarandıqdan sonra yanaşı mövcud olmuş, emekdaşlıq etmiş, bezen de bir-biri ile ölüm-dirim mübarizesine girişmişdir. Hetta orta esrlerde her şey xristianlığın hakimiyyeti altında olduğu, elmin teqib edildiyi bir dövrdə bele elm inkişaf etməyində davam edirdi. Tesadüfi deyildir ki, yeni felsefenin banileri olan böyük italyançılarla birlikdə tebiəti tedqiq edenler de inkvizisiya tonqalları ve zindanlarında öz qurbanlarını verirdi. Xarakterikdir ki, tebiətin serbest öyrenilmesini teqib etməkdə potestantlar katolikləri ötüb keçmişdiler. Servet qan dövrənini keşf etməyə lap yaxınlaşdığı bir zamanda Kalvin onu yandırdı, həm de mecbur etdi ki, onu diri-diri iki saat od üstündə qovursunlar; inkvizisiya ise Cordano Brunonu heç olmazsa sadəcə tonqalda yandırılmaqla kifayetlenmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, esrlər boyu beşəriyyət qeyri-adi ve rengareng medeniyyetlər içərisində iki medeni qütb arasında vurnuxmaqdadır. Bunlar Şərğ ve Qərb medeniyyetləri qütbləridir. Esrində dünya tarixinin Şərğdən başlanması heç kimdə şübhə doğura bilmez. Ele sivilizasiyaların menbeyi, ocağı da qoca Şərğ hesab olunur. Meşhur ingilis tarixçisi A.Toynbi yazırdı ki, din – sivilizasiyanın xarakteristikarından biridir ve hətta onu müeyyen edir. Digerləri tesdiq edir ki, dini sivilizasiya seçir. Yaxın Şərğ xristianlığı onun vicdan azadlığı ve insanın öz emelleri üçün mesuliyyəti ideyası ile qəbul ede bilmemişdir. Mömünlərin deqiq heyat reqlamentasiyası ile çıxış eden İslam Yaxın şərğdəki sivilizasiyanın telebatlarına cavab vermir. Dünyagörüşündəki ferqlər xalqın heyat terzi üçün olduqca helledici rola malikdir.⁶

Şərğdə enenevi medeniyyetin ritualı aktında insanın heyatı qurulur. Ferdin idareçiliyə total uyğunlaşması praktikası tetbiq olunur. İdareçilik ferde heç bir diqqət yetirmir, daha deqiq desək, onu «saymır». Celbedici ideal namine insan üzerindəki zorakılıqlara yol verilir. İnsan heyatının öz deyerini qiymetlendirmək ve onun şəxsi spesifikası heç nə deməkdir. Şəxsiyyət rolla evez olunmuşdur, daha deqiq desək, canlı şəxsiyyətin yerini onun hansı tebeqəyə mensubluğu sxemi tutur. Həmin çərçivədə isə şəxsi iradənin ve şəxsi emellerin hereketi üçün fealiyyət meydanı yoxdur.⁷

Şərğə tamamilə eks olan xarakter V.S.Solovyovun fikrinə Qərb sivilizasiyasıdır. Burada biz tez ve fasilesiz inkişaf görürük,

⁶ Toynbi A.J. Sivilizasiya pered sudom istorii. Ayris-Press. Sankt-Peterburq, 2003, s.56-57 (rusca)

⁷ Rebiyyet Aslanova. İslam ve medeniyyət. Bakı, 2002, s.362

bütün xüsusi forma ve ferdî elementlərin müstəqilliyini qeyri-adi dərəcədə özünü təsdiqini və qüvvələrin azad oyununu görürük.⁸

Ümumiyyətlə, hansı mənada göstərilməsindən asılı olmayaraq, çox vaxt Qərb və Şərqlə həm coğrafi, həm də geososial-mədəni anlayış kimi nezerdən keçirilir.

C.Nehru yazırdı: «Bu gün Avropa güclü və qüdrətlidir və avropalılar özlerini dünyada ən sivilizasiyalı və mədəni hesab edirdilər. Avropalılar Asiyaya və onun xalqlarına yuxarıdan aşağı baxırlar, onlar gəlib Asiya ölkələrində nə varsa ele keçirirlər».⁹

Bütün bunlarla bərabər Avropa mədəniyyəti sistemində təbiətə münasibət düzgün olmayan esasdə formalaşmışdır.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin fəlsəfi tarixi tədqiqi müəyyən praktiki oriyentasiyasına malikdir. Keçmiş öyrənməklə hazırki məsələlərdən baş çıxarmaq, müasir cəmiyyətin inkişaf tendensiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Ona görə də Şərqlə Qərb mədəniyyəti və sivilizasiyasının nisbəti məsələsini nezerdən keçirmək zəruridir. Mədəni münasibətlərdə islam faktorunun hansı rol oynamasının öyrənilməsi də vacibdir. Müsəlman mədəniyyəti modeli heç də Qərb modellərindən gəri qalmır. Lakin Qərbin texnoloji üstünlükləri uzunmüddətli davam edə bilməz. Enənvi cəmiyyətlər sırasında sayılan Şərqlə cəmiyyətləri gəc-tez öz sözlünü deməlidir. İslam-xristian qarşıdurması heç bir tərəfə fayda verə bilməz.

Müasir Azərbaycanın geopolitik vəziyyəti elədir ki, o Qərb və Şərqlə sivilizasiyalarının qovuşuğunda yerləşir. Bu fakt ölkəmizə hər iki sivilizasiyaya əsas olan müsbət cəhətləri götürərək onlardan faydalanmaq imkanı verir.

Şərqlə sivilizasiyasında maddi və mədəni dəyərlərin yaradılması və mənimsənilməsi avtoritar paternalizm, ümumi itaətkarlıq, ağ saqqala hörmət şəraitində baş vermişdir. Bu şərait insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində özünün müvafiq eksini tapmışdır. Nəticədə Şərqlə ölkələri ehalisində xeyirxahlıq, nəzakətçilik, böyüklərə, qadına və uşağa hörmət kimi keyfiyyətlər daha çox inkişaf etmişdir. Qərb sivilizasiyası üçün texnologiyanın sürətli inkişafı, insanların predmet dünyası və sosial əlaqələrinin sürətlə təkmilləşməsi səciyyəvidir.

⁸ Solovev V.S. Soçineniya., tom 1, s.23-24 (rusca)

⁹ Rebiyyət Aslanova. İslam və mədəniyyət. Bakı, 2002, s.362-363